

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

ORDUBAD ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ (XIX-XXI ƏSR)

Məqalədə Ordubad şəhərində XIX-XXI əsrlərdə mövcud olan türk-islam abidələrindən bəhs edilmişdir. Bu abidələrdən Cümə məscidi, Qeysəriyyə bazarı, Səqqaxana, Ordubad şəhər hamamını qeyd etmək lazımdır. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu abidələr Ordubad şəhər əhalisinin sosial-siyasi, mədəni və ideoloji həyatlarında mühüm yer tutmuşdular.

Açar sözlər: *Ordubad şəhəri, Cümə məscidi, türk-islam mədəniyyəti, Səqqaxana, Qeysəriyyə.*

Ordubad tarixi-memarlıq abidələrini özündə əks etdirən qədim Azərbaycan şəhərlərindən biridir. Ordubad şəhərinin abidələri öz üzərlərində əsrlər boyu tarixə, mədəniyyətə, milli kökə bağlılığını qoruyub saxlamışdır. Ordubad elə bir şəhərdir ki, tarixən buraya yolu düşən səyyahların, coğrafiyaşünasların marağına səbəb olmuş, onun haqqında müxtəlif sözlər deyilmişdir. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Şirvani "Bustanüs-səyahə" kitabında yazır: "Ordubad ürəkəcan gözəl bir şəhərdir. Ora adama fərəh verən yerdir. Onun möhkəm qalası, bol suyu və çoxlu bağları vardır. Meyvəsi bol və dadlıdır. Havası insana sağlamdır. İnsanlarının siması gözəldir". Yaxud XX əsrin əvvəllərində buranı ziyarət etmiş Nefyodov adlı səyyah yazıb: "Ordubad öz daş-qaşı ilə parıldayan qəirsiz gözələ bənzəyir. Ordubad çinarları təbiət tamaşası, el yaraşığıdır. Bu yurdun çinarları da torpağı kimi qədimdir" [4].

Ordubad abidələri içərisində xüsusi yerlərdən birini məscidlər tutur. Məscidlər dini ibadətqah olmaqla yanaşı həm də mühüm təhsil mərkəzləri rolunu oynamışdılar. Məlumatçıların verdiyi məlumata görə Ordubad şəhərində 36 məhəllə 36 məscidi vardır. XIX-XX əsrin araşdırıcısı etnoqraf alim A.Paşayev mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, Ordubad şəhərində bir Came məscidi 63 məhəllə məscidi vardır [11, s. 71]. V.Qriqoryev 1833-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabında bildirir ki, şəhərin bütün küçələrində xüsusi məscidlər yerləşir, ancaq onlardan ikisi böyükdür. Bu məscidlərdən biri saraya bənzəyir [10, s. 194]. XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan ərazisində olan İ.Şopen isə Ordubad şəhərində 6 böyük, 25 kiçik məscid olduğunu qeyd edir [12, s. 482]. AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli yazır ki, məscidlərin çoxluğuna görə Ordubad şəhəri Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərini qabaqlayır [9, s. 179]. Bütün bunlar göstərir ki, tarixin bütün dövrlərində Ordubad şəhəri türk-islam mədəniyyətinin bir parçası olan məscidlərlə zəngin olmuşdur. Bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, Ordubad şəhər məscidlərinin heç birində minarələr yoxdur. Minarəni məscidin damında yerləşən səki əvəz edir. Topladığımız etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, minarə qoyulmamasını belə izah edirlər ki, Ordubad şəhəri dağlıq ərazidə yuxarıdan aşağı maili şəkildə yerləşir. Bu vəziyyət səsini asanlıqla yayılmasına səbəb olur.

Ordubad şəhər məscidlərindən Came məscidi, Mingis məscidi, Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi, Kürdətal məscidi, Yuxarı, Aşağı Anbaras məscidləri, Sarışəhər məscidi, Əngəç(ə) məscidi, Dilbər məscidi və s. qeyd etmək olar.

Bu yazıda biz təkcə Came məscidi haqqında məlumat vermək istərdik. Came məscidi Ordubad şəhərinin əsas məscidlərindən biri və ya birincisi olmuşdur. Ordubad Şəhər Came məscidinin tikilməsi haqqında belə bir rəvayət mövcuddur. Rəvayətə görə Ordubad şəhərində varlı bir qadın yaşayırmış. O, mal-mülkünün çoxluğundan şükayət edir və mülkünün azalması üçün dua edirmiş. Ona məsləhət görürlər ki, o, çörəyi insanların ayağı altına töksün. Bu hərəkətinə görə Allahın qəzəbinə düşər olacaq və Allah onun mülkünü ələndən alacaqdır. Bu məsləhətə əməl etmək üçün qadın yaşayınlaqda dağa çıxır. Burada qadın düşünür ki, çörəyi insanların ayağına altına tökməklə varının azalmasına nail olmaqdan, həmin sərəvələ əhalinin istifadəsi üçün böyük bir məscid tikdirsə, daha yaxşı olar. Həmçinin, məlumatçılar qeyd edirlər ki, qadın məscidin tikintisində qoyduğu vəsait qədər pulu da məscidin sütunlarının birinin içərisinə qoyur ki, məscid hər hansı bir səbəbdən dağılırsa və ya onun təmirinə ehtiyac yaranarsa, həmin puldan istifadə olunsun. Çünki Ordubad şəhər came məscidi şəhərin baş məscidi olmaqla əhalinin həyatında önəmli yer tutmuşdur. Məhz bu səbəbdən onun ətrafında fəxri dəfnlər qəçirilmiş, zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətləri orada dəfn olunmuşdur. Nəticədə məscidin ətrafında qəbiristanlıq yaranmışdır [6, s. 116]. Məscid şəhərin əsasən baş meydanında yerləşir. Came məscidinin qapısı üzərində İ Şah Abbasın nəsx xəttli farsca bəzəli şəriflik fərmanı həkk edilmişdir. Bu yazıda Ordubadın bütün əhalisinin vergidən azad olduğunu haqqında məlumat verilib. Məscidin plan quruluşu, bəzi elementləri və bədi tərtibatı onun ilkin əsasının daha qədim olduğunu göstərir. 1901-1902-ci ildə məsciddə təmir işləri aparılarkən tapılmış bir kərpic üzərindəki yazıdan onun əsasının hicri 111 (miladi 729-cu il) idə qoyulduğunu aydın olur. Əgər bu sübut olunsu onda Ordubad Came məscidi Azərbaycanın ilk məscidlərdən birincisi sayılır. Sübütə yetirilə bilməməsinin səbəbi isə bu kitabın indiyədək gəlib çatmamasıdır. Onu da qeyd edərkən ki, məscid həmin dövrdə bərpə olunarkən ona qərb tərəfindən bir salon əlavə edilmişdir. Uzunlu təxminən 25 metr, eni 6,5 metr bu salonun ayrıca məhrabı vardır. Salon qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məscidin yeni tikilən, qadınlar üçün salonun qərb divarında zənbəq təsviri içərisində rənglə yazılan kitabə isə xəbər verir ki, məsciddə aparılan tikinti və bərpə işləri ordubadlı Ağa Mirzə Babanın oğlu Hacı Məhəmmədqulu ağa tərəfindən yerinə yetirilmişdir [7, s. 277]. Hazırda məscidin şimal-şərq hissəsində mədrəsə, qərbində isə qeysəriyyə binaları yerləşir [3, s. 54]. Etnoqraf alim A.Paşayev öz tədqiqatlarında Came məscidi haqqında yazır ki, bu məscid şəhərin dini və inzibati mərkəzi sayılmışdır. Dini məqsədlə tikilməsinə baxmayaraq bəhs olunan məscid şəhər camaatının ən çox toplaşdığı sosial-siyasi mərkəz funksiyasını da yerinə yetirmişdir [11, s. 71].

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Came məscidi də daxil olmaqla bir çox tarixi abidələrdə, o cümlədən "Əngəç", "Qırxpilla", "Meyrəncə" və "Yetim" məhəllə məscidlərində təmir-bərpə işləri aparılmışdır. 2005-ci ildə "Yuxarı Anbaras" və "Sultan Murad" məscidi əsaslı təmir olunmuşdu.

Ordubad şəhərində bəhs olunan dövrdə özünə məxsus memarlıq quruluşu ilə fərqlənən abidələrdən biri də hamamlardır. Toplanmış etnoqrafik materialardan aydın olur ki, Ordubad şəhərinin ərazisində bir neçə hamam, o cümlədən şəhərin mərkəzində "Siri-Xuda" hamamı, Mingis məhəlləsində "Məscid hamamı", mədrəsə kompleksinin yanında "Mədrəsə hamamı" olmuşdur. Ancaq bu hamamlar indiyədək gəlib çatmamışdır. Ordubad şəhərində günümüzdə bir hamam vardır. Gözəl memarlıq abidəsi olan bu hamam şəhərin Təbriz və Mingis küçələrinin kəsişdiyi yerdə, Came məscidinin yaxını-

ğında tikilmişdir. Memarlıq quruluşuna əsasən XVIII-XIX əsrlərə aid edilir. Hamamın ümumi sahəsi 483 m², divarlarının qalınlığı 1 metrdir [8, s. 154]. Şərq hamamları üslubunda tikilən Ordubad şəhər hamamı giriş, çayxana, soyunma və yuyunma zallarından, çarhovuzlu çimərlik, xəzinə (su çənisi) və ocaqxanadan ibarətdir. 8 əsas xidmət sahəsi olmuşdur. Ümumiyyətlə, hamamlarda yuyunma salonlarında soyuq və isti su tutarlar - xəzinələr yerləşirdi. Yuyunma salonu döşəmənin altında quraşdırılmış xüsusi kanallar vasitəsilə isidilirdi. Suyu isitmək üçün "külxan", "ocaxxana" adlanan yer, kamera mövcud olurdu. Elo hamamlar da var idi ki, onların iki "ocaxxana" su olurdu ki, bundan biri ilə suyu, digəri ilə hamamın özünü qızdırırdılar. Ocaq xazinənin altında yerləşirdi.

Ordubad şəhər hamamının zəlinin divarlarında hamama gələnlerin əşyalarını qoymaq üçün 4 ədəd darın taxça düzəldilmişdir. Məlumatçıların qeyd etdiyinə görə hamamda qadın heykəli olmuşdur. Ancaq o sonralar aradan qaldırılmışdır.

Hamamları tikərkən yerin seçilməsində xüsusi önəm verilib. Bu yer suyun tutduğu ərazi olmalı idi. Hamamlar kərpic, çay suları vasitəsilə işləyirdi. Hamamda istifadə edilən sular təmiz olardı, ora çirkab sular axıdılmırdı. Ordubad hamamının suyu Qarəhəvuz çeşməsinə götürülürmüşdür. Hamam gününə gəldikdə isə həftənin bəzi günlərini qadınlar, bəzi günləri isə kişilər hamama gərdəldilər. Topladığımız çöl-etnoqrafik materiallara görə Ordubad şəhər hamamında 2, 5, 7-ci binləri kişi hamam günləri, qalan günləri isə qadın hamam günləri olmuşdur. Hamam günları XX əsrdə tomir edilib və yenidən qurulmuşdur.

Qeysəriyyə Ordubad şəhərində yerləşən XVII əsrə aid ölkə əhəmiyyətli Azərbaycan memarlıq abidəsidir. Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşir. Qeysəriyyə orta əsrlər zamanı şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bazarlar qrupuna aiddir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor H.Səfərlı yazır ki, bu cür bazarlar bəzən "Badistan" da adlanırdı və bu bazarlar üstüörtülü bazarlar tipinə aiddir [8, s. 158].

Ümumi sahəsi 540 m²-dir. Abidə 10x10 m olan mərkəzi səkkizbucaqlı zaldan və onun üzərini qapayan dairəvi günbəzdən, günbəzi künclərdə saxlayan mürəkkəb quruluşlu dörd ədəd dayaqdan və dayaqlarla kənar divar taxçaları arasında yerləşən keçidlərdən (eni 3 m) ibarətdir. Dayağın divarlarındakı taxçaların ölçüləri 1,4x1, 4,5x2,2 m-dir. Dayağ taxçalarının fərqli olaraq kənar divar taxçaları çatmaqda konstruksiyalı ovd ölçüsü 3,4x1,37x3 m-dir. Keçidlərin tavanı 16 ədəd kiçik günbəzlərə qapanıb. Abidə bəşmiş kərpicdən inşa olunmuş, divarının qalınlığı 80 sm-dir. Abidənin mərkəzi, günbəzi də daxil olmaqla, ümumi hündürlüyü 8,5 m-dir.

Qeysəriyyə sözünün mənəsi keçmiş zamanlarda şahlara məxsus daş-qaş, ləl-cəvahirat satılması məqsədilə tikilmiş üstüli Şərq bazarı deməkdir. Belə bazarlara xalq arasında "Şah bazarı" da deyilib. Belə tikililərə dününün üç yerində rast gəlmək olar: Səmərqənd, Təbriz və Ordubad şəhərlərində. Hazırda ən görkəmli və abadı Ordubad şəhərində yerləşir [1]. Orta əsrlər dövründə buradan Zərxəna kimi istifadə edilmişdir. Xalq arasında "Torpaq qala" kimi də işlənmişdir. Torpaq qala adlanması ilə bağlı bir rəvayət də vardır. Ordubad üç gəlinlərinin düşmənin əlinə keçməsinə deyə Ordubadın başçılarından biri olan Yaqub xan onları doldurdu Qeysəriyyəyə, üstünü isə torpaqlayır, bundan sonra buranın adı qalır Torpaq qala. Sonrakı dövrlərdə bu abidədən "Zorxana" kimi istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, həmin abidə (Zorxana abidəsi - A.O) bir zamanlar geniş yayılmış bu tip binaların Azərbaycan SSR-də qalmış yeganə nümunəsidir [5, s. 19]. Həttə Sovet hakimiyyəti illərində çənubda girişi qəpəmsin yanında "Zorxana" binası olduğunu və tarixi-mədəniyyət abidəsi kimi qorunduğunu bildirdən lövhə vurulmuşdur. Ancaq belə güman etmək olar ki, sonradan bu binadan Zorxana kimi istifadə edilmişdir. Belə ki, zəlinin döşəməsi nisbətən binanın döşəməsindən

aşağılıq olduğu üçün dağlardan yığılmış gəvən kollarını buraya doldurub üstünə narın torpaq tökmüşlər. İrandan, Türkiyədən, Həmədandan və başqa yerlərdən gələn pəhləvanlar burada öz güclərini sınayırmışlar. Kim qalib gəlirdisə, hücrələrdə əyləşən xandan mükafat kimi bir kisə qızıl almış.

XIX əsrin ortalarına yaxın Ordubadda yaradılmış "Əncüməni-şüara" ədəbi məclisinin yığıncaqları burada keçirilirdi. Belə ki, "Əncüməni-şüara" ədəbi məclisinin üzvləri Hacığa Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Qüdsi Vənəndi, Aşiq Abbas Dəhri, Usta Zeynal Nəccaş, Hacı Əhməd Bikas və başqaları bu binaya yığışb öz yazdıqları əsərləri oxuyaraq kimin daha güclü yazdığını bəyan etmişlər.

Qeysəriyyə binası çar Rusiyanın hakimiyyəti dövründə feldşer Qasımın və pinoç İbrahimin babaları və dayıları tərəfindən qızıl pulla alınaraq ipək sarıyan sexa çevrilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə binanın bir tərəfi məğaza və anbar, digər tərəfi isə aşxana kimi istifadə edilmişdir. 1978-ci ildə ordubadlı memar Zakir Həşim oğlu Babəy tərəfindən abidə yenidən bərpa edilmişdir.

Qeysəriyyə binası 1981-ci ildən Ordubad rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi kimi fəaliyyət göstərir. 14 yanvar 2011-ci il tarixdə Ordubad Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin yerləşdiyi Qeysəriyyə tarixi abidəsinin bərpası işləri sona çatmışdır. Açıış tədbirində iştirak edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibov demişdir: "Azərbaycanın incisi olan Ordubadda tarixi abidələr bərpa olunur, onların gələcək nəsillərə çatdırılması təmin edilir. Hər bir yerin tarixi yalnız kitablarda deyil, onun torpağında, tikililərində, abidələrində yaşayır. Tarixini, vətəninə sevirən insanlar abidələri qoruyub gələcək nəsillərə ötürməlidir. Hər birimiz tariximizlə qürur hissi keçirməli, bütün dünyaya göstərməliyik ki, ulu babalarımız, əcdadlarımız belə zəngin tarixə malik olublar" [13].

Ordubad şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrindən danışarkən şəhərin Mingis məhəlləsində yerləşən səqqaxanəni də qeyd etmək lazımdır. Professor H.Səfərlinin abidənin belə adlanması haqqında yazır: "Ərəbcə səqqa su satan, su paylayan, su vərən, su çəkən və farsca ev sözlünün birləşməsindən yaranmışdır" [8, s. 160]. Deməli, səqqaxana su satılan yer anlamındadır. Səqqaxanalar dini xarakterli tikililər qrupuna daxildir. Etnoqraf alim İ.Məmmədova yazır ki, bu məkanların əksəriyyəti yaşıl rəngə boyanır və ya üzəri yeddi rəngdə kaşı ilə örtülürdü. Kaşı işləmələrində Kərbəla müsibəti, Həzrəti Əbül-fəz və Həzrəti Abbas at belində, yaxud piyada, əyində zireh, sağ əlində niza, sol çiyindəndə asılmış su tuluğu və s. təsvir olunurdu. Bundan başqa səqqaxanənin daxili divarlarında imamların və dini ziyarətçilərin çərçivəyə salınmış şəkili vurulur, ələm və qüfillər asılır, həmçinin buraya müxtəlif rəngli parçalar niyyət edib düynələnirdi. Bu şəkillər ona tamaşa edən hər kəsin dini hisslərini coşdururdu [2, s. 241]. İnanca görə bu kimi səqqaxanadan su içsə, həmin xəstə şəfa tapar və o bir daha xəstələnməzdi. Ümumiyyətlə, burdan su içmək savab sayılırdı. Naxçıvan bölgəsində bu qəbil abidə demək olar ki, yox dərəcəsinədir, belə abidə ancaq Ordubad şəhərində mövcuddur.

Ordubad şəhərinin abidələri sırasına Ordubad şəhər mədrəsəsi, Malik ibn İbrahim piri və Qara piri adlanan abidələri də daxil etmək olar.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrdə isə bu qədim Azərbaycan şəhərində müasir dövrün tarixini özündə əks etdirən obyektlər yaradılıb. Son 20 ildə şəhərdə onlarla yeni obyekt inşa edilərək istifadəyə verilmişdir.

Son olaraq qeyd edək ki, Ordubad şəhərində mövcud olan abidələr türk-islam mədəniyyətli abidələri sırasına daxildirlər. Belə abidələr əhalinin ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatlarında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M. Ordubadın memarlıq inciləri. "Azərbaycan" qəz., 2011, 20 mart.
2. Məmmədova İ. Tabriz şəhərinin maddi mədəniyyəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2016, 500 s.
3. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 522 s.
4. Ordubad əsrarəngiz Şərq şəhəri. "Şərq qapısı" qəz., 2015, 6 mart.
5. Salamzadə Ə., Məmmədov K. Arazboyu abidələri. Bakı: Elm, 1979, s. 72.
6. Səfərliləri H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, s. 192.
7. Səfərliləri H. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
8. Səfərliləri H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.
9. Səfərliləri H. Ordubad şəhərinin məscidləri (I məqalə) // Axtarışlar, 2017, № 2, s. 179-186.
10. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 264 с.
11. Лапшев А. Город Ордурад в XIX-начале XX вв. Баку: ЭЛМ, 1998, 200 с.
12. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, 1231 с.
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qeysəriyyə-abidəsi>

Asaf Oруджев

ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ГОРОДА ОРДУБАД (XIX-XXI ВЕК)

В статье рассмотрены памятники тюрко-исламской культуры существовавшие в городе Ордурад в течение XIX-XXI вв. Из этих памятников нужно отметить мечеть Джума, рынок Гейсарийя, Саггахана, Ордурадские городские бани. По итогам исследований стало ясно, что эти памятники занимали важное место в социально-политической, культурной и идеологической жизни населения города Ордурад.

Ключевые слова: город Ордурад, мечеть Джума, тюрко-исламская культура, Саггахана, Гейсарийя.

Asaf Orujev

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE CITY OF ORDUBAD (XIX-XXI CENTURY)

The paper considers the monuments of the Turkic-Islamic culture that existed in the city of Ordubad during the XIX-XXI centuries. Of these monuments it is necessary to note the Juma mosque, the Geysariya market, Saqqaxana, Ordubad city bath-houses. According to the results of the research it became clear that these monuments occupied an important place in the socio-political, cultural and ideological life of the population of the city of Ordubad.

Keywords: Ordubad city, Juma mosque, Turkic-Islamic culture, Saqqaxana, Geysariya.

(AMEA-nın müxbir üzvi Qadir Qadizadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-Orant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5